

İMAM GAZALİ, MATURİDİLİK VE EŞARİLİĞİN KARŞILAŞTIRILMASI

(Ebu Mansur Muhammed el) Maturidi (852?-944) Semerkant'ın Maturid köyünde doğduğundan ve Türk kökenli olduğundan Türkler üzerinde çok etkili oldu.

Maturidi, Ebu Hanife'nin nakle ağırlık veren düşüncesine aklı da katarak güzel bir Sunni sistemi kurdu. Fıkıhta Hanefi mezhebine bağlı olanların büyük çoğunluğunun itikadda imamı Maturidi'dir. Türkler ve Müslümanlığı seçmelerinde Türklerin aracı olduğu diğer milletlerin hepsi, Hanefi anlayışını benimsedi. Bugün Müslüman dünyasının yaklaşık üçte ikisi bu anlayıştadır. Ancak Anadolu Türklüğünde Fatih'ten itibaren bazı algılama değişiklikleri oldu.

Kendisi son derece bilgili, akıllı ve cesur olan Fatih Sultan Mehmet, atalarının yaptığı gibi, doğudaki Türk dünyasından, Timurlulardan ve İslâm dünyasından bilgileri, sanatkârları Osmanlı ülkesine getirtmeye çalıştı. Ali Kuşçu (?- 1474) gibi ünlü Türk bilim adamlarını İstanbul'a getirtti. Döneminin en iyi rasathanesini kurdu.

Gelen alimlerle (ki çoğu, Türklerdeki Maturidilik ve Hoca Nasreddin Tusî'nin yolundan yürüyen kişilerdi) eski bir fikir tartışmasını yeniden başlattı. Bu kavga, Endülüs ve Fas'ta yaşamış olan ve Aristoteles'den etkilendiği söylenen filozof İbn Rüşûn (1128-1198), İmam Gazali'ye karşı başlattığı felsefe ve tasavvuf alanındaki tartışmaydı. Horasan'dan gelen Türk büyükleri İmam Gazali'den farklı düşünüyorlardı. Ancak Osmanlı uleması dışarıdan gelenlere itibar etmedi. **Hocazade Muslihittin Mustafa'nın da etkisiyle Osmanlılar, Gazali'nin yolundan gitti.**

Osmanlı ulemasının bu davranışları Fatih gibi bilgin bir padişah döneminde çok etkili olamadı. Ancak ileride bazı yönlerden Bizans'ın taklit edilmesine neden oldu. Biliniği gibi, Bizans'ta Kilise etkindi. Etkinliği sağlayanlar da rahipler zümresi idi. **Osmanlı'da da padişahlar zayıfladıkça, dini bir zümre oluşmasının yolu açılmış oldu.**

Halbuki Bozkır Türk Devletlerinde böyle bir durum hiçbir zaman söz konusu olmamıştı. Türkler, Sibiry ormanlarından itibaren hep hayatın çetin şartları içerisinde mücadele ettiler. Bu nedenle olaylara bakışları genelde gerçekçi oldu. Hintliler, Farslar ve Araplar'a nazaran mucizevi ve mistik olayların peşinde daha az koştular. Lüks bir hayat yaşamak için de çabalamadılar. Genelde sade yaşadılar. Destanlarında hayal ürünleri, elbette çöktü. Ama destanlar, halkın gerçek hayatta hep bu anlayışla yaşadığını göstermez.

İMAM GAZALİ

Okuyucuyu aydınlatmak bakımından İmam Gazali konusuna değinmek istiyorum. İmam Gazali (Ebu Hamit Muhammed bin Muhammed et Tusî) 1058-1111 yılları arasında yaşadı. **Hayatının ilk bölümünde aklı ön plana aldı.** Ancak geçirdiği ruhsal yapı değişikliğinden sonra, daha çok Allah'ın rızasını kazanmak ve Allah'a ulaşmak için yaşamaya çalıştı. Peygamberimiz Hz. Muhammed'e (s.a.v.) son derece bağlılık gösterdi. Yazdığı El-Münkid min al-Dalal (Hatadan Kurtuluş) adlı eserinde felsefecilere çatarak **Farabi ve İbni Sina'yı inançsızlıkla suçladı.**

İmam Gazali, önceleri akli ilimlere daha çok önem verirken, yaşantısının ikinci bölümünde ilim konusunda da farklı düşünmeye başladı. İhya-u Ulumid-din adıyla topladığı eserinde, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) "İlim öğrenmek her Müslüman'a farzdır." hadisini (sözlerini) aşağıdaki sözlerle yorumlar oldu: (cilt I, s.48) "Bu hadisteki 'El-ilmu' kelimesindeki lâm-ı tarifinde işaret ettiği gibi, öğrenilmesi farz olan ilimden gayesinin Müslümanlar üzerine farz olan amel ilmi olduğu anlaşıldığı gibi, bizim beyanatımızla da bunların farz olma zamanı açıklanmış oldu." Bu yorumundaki "farz olma zamanı açıklanmış oldu" sözü İmam Gazali'nin o dönemdeki ruh yapısını ve kendisinde kendisinin vehmettiği mertebeyi gösteren bir ifadedir.

Gazali, ticari konularda da düşüncelerini şöyle açıklıyordu. Bir tüccar başka bir ülkeye diyelim şeker almaya gitsin. Tehlikeli olan uzun yolculuğa kervanlarla çıkmadan önce kendi ülkesinde şeker

fiyatları artmış olsun. Bu durumdan da mal alacağı ülkedeki tüccarın haberi yoksa, Gazali'ye göre tüccar kendi ülkesindeki yeni fiyatı karşı tarafa haber vermekle yükümlüdür. Vermez ise harama girmiş olurdu. Türklerin ticareti hor görmeye başlamalarında böyle yorumların etkileri olsa gerektir.

İmam Gazali, halkın Müslümanlığı uygulaması konusunda da etkili oldu. Çünkü İhyaû Ulumi'd-Din adı altında topladığı kitaplarında (ki bu kitaplar tekkelerde ve medreselerde okutuldu) Gazali; İslâmi kuralların, ibadet şekillerinin, insanları Cennet'e veya Cehennem'e götürecek davranışların tümünü açıkladığı iddiasındadır. İmam Gazali'nin bu geniş kapsamlı eseri konusunda Katip Çelebi kendi yazdığı Keşf'ül Fünun adlı eserinde -haklı olarak- şöyle demektedir: "Eğer bu eser (İhyaû Ulumi'd Din) hariç, tüm İslâmi eserler tahrip olsaydı, İslâmiyet yine de bir şey kaybetmezdi."

Bazı örnekler vererek Gazali'nin hemen her konuyu işlediğini görebiliriz. **İmam Gazali'ye göre:** (II. Cilt, s.53)

"Dört türlü uyku vardır. 1. Sirtüstü yatmak: Peygamber uykusudur. Onlar göklere bakarak bunların yaradılışı üzerinde düşünürler. 2. Sağ omuz üzerine yatmak, alimlerin uykusudur. 3. Sol omuz üzerine yatmak, padişahlar uykusudur. Hazmı kolaylaştırır. 4. Yüzükoyun yatmak, bu da şeytanlar uykusudur."

"Dört şey bedeni kuvvetlendirir: 1. Et yemek 2. Güzel koku 3. Münasebet olmadan çok yıkanmak 4. Ketten elbise giymek"

"Dört şey gözün nurunu azaltır: 1. Pisiğe bakmak 2. İdam edilene bakmak 3. Kadının edep yerine bakmak 4. Kibleye arka çevirip oturmak"

"Dört şey akli çoğaltır: 1. Fazla ve gereksiz konuşmamak 2. Misvak kullanmak 3. Salihlerle (doğru ve dürüstler) beraber olmak 4. Alimlerle düşüp kalkmak"

Bu ve benzeri öğütlerin örneklerini çoğaltabilirsiniz. Gazali döneminin saygın alimiydi. Ayrıca devlette önemli bir yöneticiydi. Hz. Muhammed'e (s.a.v.) olan sevgisinden dolayı çok seviliyordu. Bu nedenlerle anlattıkları halk arasında muhtemelen Kur'an'ın emri gibi bir etki yaptı. Halkın kader anlayışında, sanki Emevilerin "Cebriyecilik" düşüncesine geri dönüldü. Başa gelenlerin Allah tarafından önceden belirlendiğine inanılmaya başlandı.

İmam Gazali, kendisi gibi Hz. Muhammed sevgisine sahip olan Türk dünyasında, iki ayrı yönden etkili oldu. Hem din alimlerinin görüşlerini değiştirdi. Hem de yazdığı uzun kitaplarla örneklerini yukarıda gördüğümüz gibi, halkın yaşamının her anına müdahale etti. Böylece halkın da düşünce ufuklarının sınırlanmasında etkili oldu. Bu nedenle konuyu biraz da akademik bilgilerin ışığında değerlendirmekte yarar var.

Gazali, Eşarilik'e yaptığı katkılarla bu mezhebin, İslâm dünyasının en ünlü kelâm mezhebi olmasında etkili oldu. (Kelâm, Allah'tan ve Allah'ın birliğinden söz eden bilimdir.)

Eşarilik'in kurucusu Ebul Hasan Ali bin İsmail Eşari (öl.935, veya başka bazı kaynaklarda 873-941) dir. Eşari, 912 yılına kadar Mutezile mezhebinin bir üyesiydi. Mutezile mezhebinin kurucusu bilinmiyor. Mezhep Emeviler'in son dönemlerinde gelişti. Ama İslâm dünyasındaki kelâm biliminin ortaya çıkmasına yol açtı. **Mutezile mezhebi, Nesturiliğe (Nasturilik) ve zındıklara karşı doğdu.**

MATURİDİLİK VE EŞARİLİĞİN KARŞILAŞTIRILMASI

Eşarilik ile Türklerde çok yaygın olan Maturidilik arasında bir benzerlik görülür. Ancak dikkatle incelendiğinde bazı temel kavramlarda farklılıklar vardır. Maturidilik; Eşarilik ile Mutezile arasında ılımlı bir yoldur. Maturidilik ile Eşariliğin farklarının bazıları şöyledir:

İman konusu: Eşarilik'e göre amel (yapılan işler), imanın ilk şekli şarttır. Hakikati kavramanın tek yolu iman yoludur. İman kaynağını "vahiy"de bulur. Kesin ve şaşmaz ilkedir. Her şeyin kavranmasını ve aydınlığa çıkmasını sağlayan sonsuz ve yüce "ışık"tır. Maturidilik'te ise iman, "kalp ile tasdik"ten ibarettir. Ameli olmayan insanlar da, gönülden inandıkları taktirde mümin (iman sahibi) sayılırlar. (Türklerin konuyu böyle yorumlamalarının sebebi, o günkü Türklerin özellikleri dikkate alındığında daha iyi anlaşılmalıdır. Çünkü Türkler zaten, İslâmiyet'in insanlardan yapmalarını istediği "salih amel"i yaşantılarında uygulamaya çalışan insandılar. Karşısındakine iyilik etmek, mağdurları korumak, sıkıntılara karşı sabırlı olmak, adaletli davranmak, antlaşmalara uymak gibi konular, Türkler için zaten insan olmanın gereğidir.) (Türklerin özellikleri konusunda, "Türklerin Tarih Sahnesine Çıkmaları" adlı makalede daha geniş bilgi verilmiştir.)

Kur'an'ı Kerim'de, ilgili ayetlerde ilk istenilen iman etmektir. Sonra diğer davranışlar gelmektedir. Diğer taraftan Türkler arasında Hz. Muhammed'e (s.a.v.) atfen anlatılan bir olay vardır. Savaşta müşriklerden (Müslüman olmayan Araplar) biri öldürülmek üzere olduğu anda "İlâilâheillaallah" diyerek şehadet getirir. Ancak karşısındaki Müslüman savaşçı, onun korkudan böyle söylediğini düşünür ve öldürür. Olayı duyan Hz. Muhammed (s.a.v.) kendisinden beklenilmeyen bir tavırla çok kızar. "Öldürdüğün kişinin kalbini açtın da baktın mı?" diyerek bir daha olmamasını ister. Anlatılan bu ve benzeri olaylar da belki, Türklerin düşüncelerinde etkili olmuştur. Çünkü, Türklerdeki Hz. Muhammed (s.a.v.) sevgisi çok yüksektir.

Kader konusu: Eşarilik'e göre "hayır da, şer de Allah'tandır" ve buna inanmak imanın altı şartından biridir. Maturidilik, insanların kul olduğunu ve bütün hareketlerinin Allah'ın yaratmasıyla gerçekleşebileceğini kabul eder. Çünkü bütün evreni oluşturan Allah; fiziksel, biyolojik, kimyasal vb. bütün kurallarını da koymuştur. İnsanların yapabilecekleri bu tabiat kurallarıyla sınırlıdır. Bununla birlikte Maturidilik; doğa kanunlarının sınırları içerisinde hareket ederken, kulların davranışlarının sonuçlarının Allah'a yüklenemeyeceğini savunur. Her kişi, kendi davranışının değerini sadece kendi iradesiyle gerçekleştirir ve oluşturur. İnsanlar, Allah'ın kendilerine verdiği akıl ve irade ile davranışlarının sonuçlarını kavrayabilirler. Hareketlerini de ayarlayabilirler. Dolayısıyla insanın kaderi, kendi iradesiyle yaptığı davranışlarına bağlıdır. Allah, kulun seçimine göre fiilini yaratır, karşılığını verir. Eşariler cüz'i iradeyi de Allah'ın yarattığını düşünürken Maturidiler, Allah'ın yaratmadığına inanır.

Eşarilik'teki "kötülük Allah'ın kaza ve kaderidir" anlayışı, Maturidilik'te Allah'a karşı saygısızlık olarak kabul edildi. Allah'ın insanlara durup dururken kötülük etmeyeceğine inanıldı. Maturidiler bunun yerine, "her şey Allah'tandır" demeyi daha uygun buldular. Allah'ın insanlara verdiği kötülüğün, ancak kişilerin kendi davranışlarının bir sonucu olduğunu düşündüler. (Kader; Allah'ın, olacak her şeyin ne zaman ve ne şekilde olacağını, ezelde tesbit ve tayin etmesidir. Kaza; Ezelde takdir ve tayin edilenlerin, zamanı gelince Allah tarafından meydana getirilmesidir.)

Eşariler "Allah kullarını güçlerinin yetmeyeceği bir işle yükümlü tutar" anlayışındadırlar. Maturidiler ise, Allah'ın hikmet ve adaletiyle bağdaşmayacağı düşüncesiyle bu görüşe katılmazlar. Zaten Kur'an'ında Allah, "ben zorlaştırmam, insanlar birbirlerine zorlaştırır" diyerek Maturidiliğin anlayışını vurgulamaktadır.

Aklil konusu: Eşarilere göre insan akli sınırlıdır. Her olayı kavrayamaz. Duyular (hisler) insanı yanıltır. Dolayısıyla iman, akıldan üstündür. Maturidilere göre ise bilginin kaynakları üçtür; beş duyu, doğru haber ve aklın tefekkürü. Buradaki haber, zaruri ilim ve vahiy yoluyla Allah'ın kullarına aktardıklarıdır. Maturidi'ye göre dini tebliğ olmasa da, kişi akılla Allah'ı bulabilir. Çünkü Allah, insana akli verirken böyle bir kurguyu yerleştirmiştir. Ancak, Maturidiliğe göre peygamber gönderilmeden, Allah tarafından yapılması istenilen hükümlerin hepsini insan tek başına bilemez. Akli kullanırken dikkatli ve ihtiyatlı olmalı ve nakle de dayanılmalıdır.

Mucize konusu: Eşarilere göre Allah'ın iradesiyle tabiatta her zaman değişiklikler ve doğa üstü olaylar olur. Mucize ve kerametler böyle açıklanır. Maturidiler ise, bunun mümkün olmadığını düşünür, "mucizeler akıl yoluyla açıklanabilir" derler. Mucizelerin sadece peygamberlere mahsus olduğunu düşünürler. Maturidiliğe göre Kur'an'ın kendisi bir akli mucizedir. Hz. Muhammed'in (s.a.v.) geleceğinin İncil ve Tevrat'ta bildirilmesi hissi mucizedir. (Ar'af suresi 157. ayet). Ayrıca Hz. Muhammed'in (s.a.v.) geçmişe ve geleceğe ait hadiseleri haber vermesi de hissi mucizedir. (çeşitli ayetlerde anlatılanlar)

Fatih döneminde, Doğu Türklüğü ile Batı Türklüğü arasında yapılan tartışmalarda Batıdakiler, Gazali tarafını tuttular. Gazali felsefeye karşı çıkıyor, insanların Allah'a ulaşmak için tasavvufa yönelmelerini istiyordu. Gazali, Farabi ve İbn-i Sina'yı felsefeye daldıkları için, kâfirlikle suçluyordu. Sonuçta Türklerde artık etkili filozof yetişmedi. Ama Gazali, Türklerde tasavvuf anlayışının gelişmesini, derinleşmesini ve dinin bir yaşayış biçimi olarak algılanmasını sağladı. **Türkler, tavavuf anlayışını da düzenleyerek mistisizmde aşırılığa sapılmasını önledi.** Ancak, Kanuni'den sonra güçlü padişahlar gelmeyince, medreselerden tasavvuf da kaldırıldı. Günümüz Türklerinde halen tasavvuf anlayışı etkilidir.

İsmail Hakkı KÜPÇÜ